

Катаргіна Т.І., Колибанова К.В.

**Збереження пам'яток історії
Другої світової війни
на теренах зарубіжних країн**

Важливим фактором розвитку світової цивілізації стає вплив загальнолюдських цінностей на процеси, що відбуваються на рівні окремих етносів та країн. Суттєвим компонентом прогресу є механізм передачі культурних цінностей та надбаного досвіду майбутнім поколінням. Суворим випробуванням на шляху розвитку людства стала Друга світова війна.

Мета дослідження полягає у визначенні проблем, які виникають на сучасному етапі в сфері збереження культурної спадщини періоду Другої світової війни та у методах ідентифікації, класифікації та поцінування пам'яток.

Культурна спадщина, яка складається з нерухомих пам'яток історії та культури уособлює пам'ять народів. Процес освоєння історико-культурного надбання зумовлюється соціально-економічними, історичними, психологічними факторами. По пам'ятках та ставленню до них можна визначити політичні, соціальні, релігійні, моральні, естетичні норми й цінності, які панували у суспільстві в певний історичний період, або існують в сьогоденні. Культуру не обмежують державні кордони, багато її проявів мають загальний характер, тому завдання збереження пам'яток за значенням можна віднести до глобальних проблем людства.

Війни, геополітичні катастрофи, що відбувалися протягом ХХ ст. привели до посилення руйнівних тенденцій в усіх сферах життя. Воно насичено прикладами катастрофічного знищення рукотворних реліквій, що особливо виявилось під час Другої світової війни, яка залишила на територіях європейських країн сумний і кривавий слід, вкарбований в пам'ятках та пам'ятних містах визначальних подій заключ-

ного періоду. Руйнування пам'яток несуть не лише війни. В мирних умовах процеси індустріального розвитку, урбанізації й активної забудови міст і містечок призводять до втрати багатьох об'єктів історичного значення, пов'язаних з вирішальними подіями визволення народів з-під навали нацизму.

Складним випробуванням у вирішенні проблем національних взаємовідносин став кінець 1980-х — початок 1990-х рр. Міжнаціональні конфлікти, які передували розпаду СРСР, центробіжні тенденції, які охопили суспільства країн колишнього соціалістичного табору, розгортання еміграційних процесів до країн Західної Європи активізували процес розробки і прийняття міжнародних документів із захисту культурної спадщини національних меншин. Громадськість країн усвідомила, що нехтування інтересів етнічних меншин негативно позначається на прогресивному розвитку не тільки таких суспільств, які щойно стали на шлях розбудови демократії, а й тих, що вважаються країнами з розвинутими демократичними інституціями. В ході міжнаціональних, міжетнічних конфліктів нищатья інші культури з їх традиціями, звичаями, пам'ятками — руйнується культурна сфера існування етносів.

Початок ХХІ сторіччя ознаменувався трагічними подіями у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року. Це ще раз нагадало про необхідність створення колективних заходів безпеки для збереження миру на планеті та загального протистояння руйнації, яку несе тероризм в сучасних його проявах. Настала пора згадати досвід боротьби народів світу проти нацизму, про що невпинно нагадують пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця періоду Другої світової війни.

2004 рік є ювілейним роком — 60-річчя відкриття Другого фронту в боротьбі проти нацистської окупації європейських країн та участі у цьому військ Антигітлерівської коаліції, до складу яких входили бойові формування США, Англії, Радянського Союзу, Франції, Китаю. Радянські воїни разом з

Армією Війська Польського, Народно-визвольною армією Югославії, Болгарською Народною армією при підтримці Руху Опору звільнили повністю або частково території 10 країн Європи та 2 країн Азії з населенням 183 млн. чоловік. Понад 1 млн. воїнів Червоної армії назавжди залишилось лежати в землі країн, звільнених ними від нацистського панування, яке тривало чотири роки¹.

У боротьбі проти німецького окупаційного режиму брали участь, зокрема, війська Українських фронтів: 1-го (командувач маршал І. С. Конєв), воїни якого проявили мужність і відвагу у Вісло-Одерській, Празькій, Берлінській операціях 1945 р.²; 2-го (командувач маршал Р. Я. Малиновський) і 3-го (командувач маршал Ф. І. Толбухін)³ — здійснювали Ясько-Кишинівську, Белградську, Празьку операції у 1944–1945 рр.; 4-го (командувач генерал армії О. І. Єрьоменко), солдати і офіцери якого розгромили групу німецьких армій у Празькій операції 1945 р.

На теренах європейських країн знаходиться велика кількість пам'яток історії, пов'язаних з подіями Другої світової війни. Відзначимо, що до пам'яток історії, які складають певну частку у культурній спадщині кожної з країн, відносяться будинки, споруди, пам'ятні місця, місця поховань з встановленими на них меморіальними комплексами, історичні ансамблі. Вони є мовчазними свідками життя та діяльністю видатних державних та військових діячів, народних героїв, нагадують про важливі історичні події, які пов'язані з визволенням народів Європи та Азії від нацизму.

В статті автори зробили власну спробу систематизації існуючих пам'яток історії Другої світової війни для визначення напрямів їх подальшого дослідження та ідентифікації за наявними ознаками.

Такі об'єкти можна поділити на декілька груп.

Першу групу складають будинки, споруди пов'язані з важливими історичними подіями заключного періоду Другої світової війни. Насамперед, це стосується прийняття та

підписання історично вагомих угод між країнами Антигітлерівської коаліції та країнами Європи, які примкнули до коаліції. Наприклад, палац Цецилієнхоф у м. Потсдам (Німеччина), в якому 17 липня — 2 серпня відбулася заключна конференція голів урядів СРСР, США, Великої Британії, на якій приймалися важливі документи щодо післявоєнного устрою Німеччини та країн Європи. Тепер в цьому палаці створений музей, присвячений історії проведення Потсдамської конференції 1945 р., а сам він з іншими палацами комплексу Сан-Сусі включений до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО⁴.

До подібного типу пам'яток належить Палац юстиції у Нюрнбергу (Німеччина), де 20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946 рр. відбувався судовий процес над головними нацистськими злочинцями⁵. Головним звинувачувачем на цьому процесі від Радянського Союзу виступав Р. А. Руденко⁶. Ним були представлені докази по всіх розділах звинувачувального акту про злочини нацистів на окупованих територіях України, Білорусії, Російської Федерації, інших республік СРСР, Польщі, Чехословаччини, Греції. Слід додати, що після проведення Міжнародного трибуналу у Нюрнберзі відбулося 12 “малих” процесів, які провели американські юристи у 1946–49 рр. на території колишнього концтабору “Дахау”. Вони стосувалися аналізу діяльності нацистів в області економіки, політики, дипломатії. Цими трибуналами були засуджені лікарі за використання евтаназії, підприємці за використання рабської праці, розглянуті справи щодо розстрілу заручників на Балканах тощо⁷.

До другого типу пам'яток цілком можна віднести історичні центри врятованих від зруйнування міст. Наприклад, центр м. Кракова (Польща), який тепер включений до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Краков був врятований від запланованої нацистами руйнації завдяки діяльності групи військових розвідників “Голос”, очолюваної Є. С. Березняком (майор Вихор)⁸, та визволений 19 січня

1945 р. військами 1-го Українського фронту. У 1964 р. членів розвідгрупи Березняка: О. Шаповала, С. Ростопшина, Є. Близнякова та інших було навечно внесено до списку рятівників міста⁹.

Радянськими воїнами у 1945 р. було врятовано від знищення замінований центр м. Відень (Австрія) з його визначними архітектурним ансамблем, в т. ч. собором Святого Стефана¹⁰. Кожна з цих операцій коштувала життя багатьом воїнам.. Тому, вважаємо, що такі історичні ансамблі є своєрідною пам'яткою періоду Другої світової війни.

До третьої групи слід віднести будинки, споруди в яких розміщувались штаби армій або штаби партизанських з'єднань, які брали участь у спільних діях союзницьких армій за визволення країн Європейського континенту від гітлерівської навали. Так, 5 жовтня в м. Крайове (Югославія) відбулася важлива зустріч представників штабів військ 3-го Українського фронту, НВАЮ та болгарської армії на якій були вирішені питання взаємодії військ трьох країн¹¹. Відзначимо, що цей вид пам'яток передбачає копітку дослідницьку роботу щодо встановлення місця розташування об'єктів, які її складають. Насамперед необхідно встановити за спогадами учасників Руху Опору точні адреси та визначити наявність пам'ятки на сучасному етапі.

Четверта група представлена монументами й меморіалами, встановленими на честь звільнення народів Європи від нацистського режиму радянськими воїнами, серед яких вагоме місце займають українці. Такі пам'ятки, крім їх історичної цінності мають певні художні характеристики й відтворюють естетичні смаки періоду їх встановлення. Так, у Будапешті (Угорщина) на горі Геллерт височить "Монумент визволення"¹², у м. Констанца (Румунія) встановлений мармуровий обеліск на честь радянських моряків, загиблих в роки Другої світової війни під час визволення Румунії¹³. Слід сказати, що Дунайська воєнна флотилія у 1944–1945 рр. під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова (народився у

м. Кам'янець-Подільському на Хмельниччині)¹⁴, брала участь в Ясько-Кишинівській, Белградській, Будапештській, Віденській операціях, уславила себе при визволенні Чехословаччини і пройшла бойовий шлях від Чорного моря до Відня.

У Болгарії в м. Пловдив на Пагорбку Визволителів встановлений пам'ятник радянським воїнам, який мешканці називають "Альоша". Монумент, відкритий у 1954 р., створений видатними болгарськими митцями — скульпторами В. Радославовим, А. Занковим, Г. Коцевим, Й. Топаловим, архітекторами Б. Марковим, І. Цветановим, Н. Марангазовим.

Відомий всім пам'ятник радянському воїну-визволителю в Трептов-Парку в м. Берліні (Німеччина), де поховані тисячі радянських солдатів і офіцерів, загиблих під час проведення Берлінської операції (з 16 квітня до 2 травня 1945 р.)¹⁵.

Меморіальний ансамбль відкритий 8 травня 1949 р. Автори — українці: скульптор Є. Вучетич, архітектор Я. Білопольский. Ще один пам'ятник встановлений у Берліні в парку Тиргартен створений скульптором Л. Кербелем (народився в с. Сесенівка Чернігівської обл.) разом з архітектором В. Цигалем¹⁶. У м. Відень (Австрія) на Шварценбергплатс розташований меморіал, присвячений воїнам-визволителям. Пам'ятник встановлений 8 травня 1949 р. Автори — скульптор М. Інтізарян, архітектор С. Яковлев¹⁷.

На Дуклінському перевалі у Чехії встановлений пам'ятник-мавзолей (1960 г.), створений групою авторів: скульптор А. Тризуляк, архітектор Ян Светлик та словацькими художниками Л. Снопек, Я. Косик, Я. Килих, Т. Бартфай, Р. Прибиш. В столиці Норвегії Осло споруджений пам'ятник-обеліск на честь воїнів-визволителів з написом "Норвегія благодарит вас".

Щодо азійських країн, насамперед Китаю та Північної Кореї, на теренах яких йшли бої з Квантунською армією в серпні 1945 р., слід згадати, що в багатьох містах та населених

пунктах цих країн встановлені пам'ятники, присвячені перемогам радянських воїнів. Найвеличніший з них — 30-метровий обеліск, встановлений в м. Харбін. Автор монумента — архітектор М. Бакич. На горі Моранбої в м. Пхеньян (Північна Корея) височить монумент визволення¹⁸.

П'ята група пам'яток — поховання радянських воїнів на території зарубіжних країн, де велися бойові дії. Це найчисельніша група, яку залишила по собі Друга світова війна. Понад 10 тисяч військових кладовищ, братських та поодиноких могил, в яких поховано близько 3 мільйонів радянських воїнів¹⁹. Так, за визволення Польщі віддали життя 600 тис. воїнів, за Чехословаччину склали голови 144 тис., за Угорщину загинули 140 тисяч солдатів і офіцерів радянської армії, в Югославії тільки в Белградській операції загинуло 35 тисяч воїнів, які входили до складу об'єднаних збройних сил з боку Радянського Союзу (3-й Український фронт), НВАЮ та війська Болгарської народної армії. В результаті операції було звільнено не тільки столицю Югославії, а й Смердево, Ніш, Лесковац, Скопье, Прокупле та інші території²⁰.

Значні втрати під час війни понесли також і війська НВАЮ, зокрема, 1-а Російська ударна бригада (командир харків'янин А. Г. Д'яченко), більше ніж 171 воїн якої загинув на території Словенського Примор'я, Російський батальйон 6-ї Пролетарської дивізії “Нікола Тесла” втратив більше 100 солдатів. Чисельні пам'ятники на братських і поодиноких могилах радянських воїнів на території Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини, Словенії, Хорватії свідчать про мужність наших людей у боротьбі з фашизмом.

У братській могилі в центрі Штубика покоїться прах 105 радянських воїнів. На схилах пагорба біля м. Пожаревац знаходиться братська могила 441 воїна Червоної Армії. На околицях міста Светозарово поховано 1170 радянських воїнів, що загинули на території Шумадії і Поморав'я протягом Белградської операції. На узбережжі Дунаю біля селища Ілок

у братській могилі поховано 1054 радянських воїна, що віддали своє життя за звільнення Західних районів Воєводини. Стели і обеліски над могилами радянських воїнів споруджені у містах Вршац, Панчево, Зренянин, Сомбор, Суботица, містечках Апатина, Ечка, Младеново, селищах Владимировац, Іваново, Црна Бара та інших населених пунктах Воєводини²¹.

Активну участь у антифашистській боротьбі брали українці-русини Хорватії та Сербії. Значна кількість меморіальних пам'яток, що збереглися на території Славонії та Воєводини, зокрема, у містечках Липовляни і Миклошевичі увічнюють мужню боротьбу наших побратимів²².

В Австрії на центральному кладовищі м. Відня поховані декілька тисяч радянських воїнів, які віддали життя за визволення Австрії під час Другої світової війни. На території держави знаходиться 258 поховань, догляд за якими здійснюється на основі Державної угоди про відтворення незалежної і демократичної Австрії від 15 травня 1955 р.²³ На території Болгарії налічується 70 могил радянських воїнів²⁴.

До цієї групи відносяться могили Героїв Радянського Союзу — вихідців з України. Наприклад, у Польщі в м. Варшава на кладовищі радянських воїнів похований М. В. Носуля, у м. Сандомир — В. Ф. Скопенко, у м. Гдиня на березі Пуцької затоки загинув Ф. П. Борідько²⁵, у Франції — вінничанин В. В. Порик, у Болгарії — житомирянин І. О. Вакальчук²⁶ та інші.

Зауважимо, що поховання радянських воїнів становлять найбільш вразливу групу пам'яток, які часто підпадають під акти вандалізму, або й взагалі знесення. Так, у 90-х роках ХХ ст. такі напади на пам'ятки Другої світової війни спостерігалися у Німеччині, Польщі, Болгарії, Угорщині.. У Польщі в середині 1990-х років за рішенням міської влади був знесений пам'ятник, встановлений на місці поховання 269 воїнів, загиблих у боротьбі з гітлеризмом у 1945 р. В Угорщині у

м. Сіксо взагалі було зруйноване військове кладовище, що викликало обурення у нащадків похованих воїнів²⁷.

Суттєві проблеми по негативному відношенню до могил радянських воїнів та ставлення до їх збереження виникли наприкінці 90-х років у Румунії, де знаходиться 160 меморіальних поховань. В цій країні спостерігалися випадки самозахоплення земельних ділянок на територіях кладовищ, руйнування пам'ятників радянським воїнам та перетворення їх в пам'ятники жертвам тоталітаризму²⁸.

Ефективну роботу по збереженню військових кладовищ та меморіалів вдається організувати завдяки міжурядовим домовленостям. Так, наприклад, Російська Федерація підписала такі домовленості у 1995 р. з урядами Угорщини, Італії, Польщі, Словаччини, Фінляндії, Чехії та Японії. В цих країнах військові поховання утримуються в належному стані. Не зважаючи на відсутність таких угод, достойно зберігаються меморіали в Бельгії, Греції, Данії, Іспанії, КНДР, Нідерландах, Норвегії, Словенії, Франції, Хорватії, Угорщині, Словаччини, Чехії²⁹.

До шостої групи можна віднести пам'ятні місця найбільш важливих плацдармів, поля запеклих боїв, місця морських баталій, дислокації значних військових формувань, партизанських загонів, розташування груп Руху Опору, аеродромів, з яких здійснювали польоти бомбардувальники "Нормандія–Німан" тощо. Наприклад Дуклянський перевал у Чехії, сандомирський плацдарм біля р. Вісла у Польщі, пам'ятне місце на березі р. Ельбі, де 25 квітня 1945 р. відбулася історична зустріч передових частин 5-ї гвардійської армії 1 Українського фронту із частинами американських військ³⁰.

До цієї категорії пам'яток можна віднести старовинну фортецю у м. Познані, яка стала останньою цитаделлю німецького гарнізону³¹, а також район парку Тиргартен у Берліні, де велися запеклі бої на початку травня 1945 р. Не

випадково в цьому парку встановлений пам'ятник створений видатним скульптором Кербелем.

Не можна окремо не виділити роль партизанських формувань на території, захопленої нацистами. Їм довелося винести багато труднощів війни і не скоритися ворогові. Тому пам'ятні місця, пов'язані з партизанським рухом, потребують особливої уваги. Так, наприклад, в лавах Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) та партизанських загонах пліч-опліч з представниками народів Югославії воювало багато іноземців, зокрема українців. За неповними даними в лавах партизанських загонів та НВАЮ перебувало понад шість тисяч радянських воїнів³². Перші українці з'явилися у складі партизанських загонів у Югославії наприкінці 1942 р. Це були рядові і офіцери Червоної Армії, які втекли з перших партій військовополонених, вивезених фашистами на територію Югославії влітку 1942 р., а пізніше цивільні особи, насильно направлені на будівельні та інші роботи з території СРСР. Спочатку радянські люди були розпорошені по багато чисельним партизанським загонам та формуванням НВАЮ. З другої половини 1943 р. у зв'язку із значним збільшенням числа воїнів з СРСР Верховний штаб НВАЮ почав об'єднувати їх у одноманітних за своїм національним складом формуваннях. Вони діяли на території всіх національних земель Югославії. П'ятнадцять "російських" підрозділів було створено у складі НВАЮ і партизанських загонів Сербії і Хорватії. Ці підрозділи входили до складу бригад "Раде Кончар", "Йожа Влахович", "Франьо Огулінац Сельо", "Владимир Гортан", 14-ї Сербської, 1,3, та 7-ї Воеводинських бригад. На території Словенії було створено 5 "російських" військових формувань, у тому числі саме велике — Перша російська ударна бригада. Громадяни СРСР разом зі словенцями воювали у партизанських бригадах "Янко Премл Войко", "Іван Градник" та ін. У Македонії підрозділи з радянських людей діяли у складі 5-ї Македонської, 1-ї Македонсько-Косівської, 16 Македонської бригадах та ін. В

Чорногорії, Боснії і Герцеговині “російські” підрозділи були у складі 4-ї, 5-ї Чорногорських, 15 Маєвицької та 1-ї Лікської бригад.

Протягом війни часто відбувалося перегрупування військових формувань, виникали нові. У середині 1944 р., коли Червона Армія зі згоди з югославським урядом вступила на територію Східної Сербії, деякі “російські” підрозділи влилися до її лав. За підрахунками дослідників на території Югославії протягом Другої світової війни діяло 31 збройне формування з представників народів СРСР. Невеликі групи радянських людей знаходилися у 157 військових частинах НВАЮ³³.

Сьому групу представляють пам'ятки воєнної техніки, встановлені і як музейні експонати, і як пам'ятники-символи на постаментах в різних містах і містечках європейських країн. Цією групою пам'яток зацікавились не так давно, але вже з'явилися збирачі трофеїв у вигляді танків, літаків, есмінців періоду Другої світової війни.

Восьму групу складають пам'ятки трагедій та злочинів проти людства, скоєних нацистськими загарбниками — місця розташування концтраційних таборів та створені в них меморіали на вшанування пам'яті закатованих громадян з багатьох країн Європи: концтабори Освенцим (Польща) (включений до списку всесвітньої спадщини, як нагадування про злочини проти людства), Бухенвальд (Німеччина), Саласпілс (Латвія), Дахау (Німеччина), в якому після капітуляції Німеччини відбувалися судові процеси над нацистами — працівниками концтаборів. Велика кількість радянських громадян знаходилася у концтаборах в таких містах, як Ясеновац, Бистриця-на-Драві, Славонськи-Брод (Хорватія), Марибор, Бохинська-Бистриця (Словенія), Ніш, Саймиште (табір на околиці Белграда) у Сербії, Скопле (Македонія) та інших містах і селах колишньої Югославії.

Табори у Славонському-Броді та Бистриці-на-Драві були створені спеціально для радянських військовополонених і

відрізнялися особливою жорстокістю³⁴. В департаментах Нор і Па-де-Кале у Франції серед в'язнів 25 концтаборів було багато українців з Вінницької, Київської областей. В таборах патріоти створювали бойові угруповання, встановлювали зв'язок з учасниками Руху Опору, піднімали повстання. Так, в концтаборі Маунтхаузен, в якому 9 червня 1944 р. був закатований письменник, патріот О. О. Ольжич, 3 лютого 1945 р. в'язні підняли повстання. Киянин М. Рибчинський, ворошиловградець М. Цимкало та багато інших патріотів загинули, прикрив своїми тілами колючий дріт, даючи можливість іншим вирватися з полону. Серед в'язнів, яким вдалося втекти були донеччани В. Дорофєєв, І. Сердюк, полтавчанин В. Шепета.

У концтаборі Бухенвальд підпільна організація, створена серед 1700 радянських в'язнів, налічувала до 400 українців³⁵.

Меморіали, утворені на територіях концтаборів, служать для вшанування жертв нацизму і для нагадування нащадкам про жахливе обличчя ідеології нацизму й створеного ним тоталітарного режиму.

Вирішення проблеми сучасного дотримання міжурядових угод, підписаних Росією, Україною, Білоруссю щодо збереження та упорядкування пам'яток — могил воїнів радянської армії передбачає встановлення певної частки витрат на їх належне утримання. Кошти на це необхідно передбачати при розробці спільних дослідницьких проектів та підписанні міжурядових угод.

Особливі проблеми щодо дослідження і збереження пам'яток періоду Другої світової війни виникли в країнах колишньої Югославії. Під час гостро-конфліктного розпаду країни у 1990-х роках деякі з цих пам'яток були ушкоджені. Не виділялося також достатніх коштів на їх охорону і реставрацію. Особливо багато пам'яток історії та культури, зокрема пов'язаних з періодом Другої світової війни, зазнало шкоди під час громадянської війни в Боснії і Герцеговині 1992–1995 років. Експерти Комітету з питань культури і освіти

Парламентської Асамблеї Європи, що прибули на територію країни після завершення бойових дій, визнали становище з пам'ятками історії і культури як “культурну катастрофу в серці Європи”³⁶. Безумовно в першу чергу, це стосувалося пам'яток сакральної архітектури, руйнування яких в значній мірі відбувалося не тільки у наслідок безпосередньо військових акцій, а й як навмисний акт помсти з боку однієї релігійної громади по відношенню до іншої.

Вже в Дейтонських мирних угодах 1995 р., у восьмому додатку до них, відмічалася нагальна потреба створення відповідних інституцій, що могли б зробити перелік всіх ушкоджених і зруйнованих пам'яток, визначити обсяги необхідних коштів на їх реставрацію і відновлення, залучити спеціалістів. В результаті було створено незалежну комісію по збереженню національних пам'яток, до якої увійшли представники від Мусульmano-хорватської федерації, Республіки Сербської, від Центральної влади Боснії і Герцеговини, представники від ЮНЕСКО. У роботі по збереженню пам'яток також активну участь брала Парламентська Асамблея Ради Європи, при якій створено Комітет з культури і освіти; Інститут захисту культурного, історичного і національного спадку Боснії і Герцеговини; Ісламська громада Боснії і Герцеговини; Римо-католицька церква; кантональні інститути по захисту культурного спадку; регіональні музеї; наукові установи інших країн, зокрема, Великої Британії та США, приватні особи та ін.

У 1993 р. Боснія і Герцеговина підтвердила своє приєднання до Конвенції ЮНЕСКО про захист світового культурного та природного спадку, яку ще підписала колишня Югославія. Протягом останнього часу у Боснії було видано ряд законів, що регулюють проблеми збереження пам'яток. Разом з тим, не дивлячись на допомогу світової спільноти, участь у міжнародних організаціях й досі немає вичерпного списку нерухомих пам'яток по всій країні, не вистачає коштів на пам'яткоохорону діяльність.

Не менш серйозне положення у сфері пам'яткоохороної діяльності склалося і у Сербії в зв'язку із бомбардуванням території країни військами НАТО у 1999 р. та активізацією діяльності албанських сепаратистів у автономному краї Косово і Метохія. На жаль, точних даних про стан пам'яток немає. Проблемами збереження і реставрації пам'яток історії та культури в Сербії опікується створений ще у 1947 р. Інститут захисту пам'яток культури Республіки Сербії, розташований у Белграді, регіональні інститути захисту пам'яток.

Кращими є справи у Словенії, Хорватії, Македонії, Чорногорії, хоча і ці країни не минули збройних конфліктів. Копітку роботу по дослідженню і збереженню пам'яток історії та культури ведуть відділ захисту пам'яток Міністерства культури Республіки Словенії, відділ захисту пам'яток Міністерства культури Республіки Македонії, інститут захисту пам'яток культури Республіки Македонії, Міністерство культури Республіки Хорватії, громадські організації цих країн. Але й досі в жодній з цих країн немає загального зводу пам'яток куди б увійшли всі нерухомі пам'ятки історії і культури.

Проблеми захисту пам'яток виникли й в інших країнах. Після розпаду соціалістичної системи і її оплоту СРСР у 1990-х роках посилювалися акти вандалізму по відношенню до пам'яток радянським воїнам на теренах європейських країн. Така агресивна поведінка щодо пам'яток Другої світової війни пояснювалася не стільки негативним ставленням до радянських людей, скільки ненавистю до тоталітарної моделі соціалізму, що насаджувалася в країнах Східної Європи московським керівництвом протягом сорока років після війни. Позитивні тенденції у процесах збереження культурної спадщини спостерігаються вже з 2001 року, помітна тенденція збереження, реставрації, упорядкування і каталогізації існуючих пам'яток, а також встановлення нових на пам'ятних місцях або місцях поховань.

Наприклад, у 2003 р. в Польщі в Підляському воєводстві був освячений пам'ятний хрест, встановлений на місці загибелі радянських воїнів у перші дні Великої Вітчизняної війни. Ентузіастам-пошуковцям вдалося з'ясувати, що 25 червня 1941 р. танкові і піхотні підрозділи Червоної Армії намагалися зупинити переправу німецьких військ через р. Нарев поблизу селища Рибали. У боях загинуло біля 300 воїнів і місцевих жителів. Пам'ятник був відкритий у присутності представників МЗС Польщі. За планами адміністрації воєводства на місці, де освячений пам'ятний хрест, буде встановлений монумент.

Важливу роботу в напрямі збереження пам'яток проводить російська організація “Обелиск–Центр”, яка займається не тільки реставрацією існуючих пам'яток радянських воїнів за кордоном, але й створенням меморіальних комплексів. Так, Центром встановлено понад 60 меморіальних комплексів і пам'ятників, облаштовані сотні поховань воїнів на теренах 14 європейських країн, створені музейні експозиції меморіальних комплексів в Освенцимі, Штуттгофі, Дахау, Равенсбрюці, Нойенгаммі, Маутхаузені.

В планах на майбутнє Центром, напередодні 60-річчя Перемоги, спільно з фондом “Содействие”, розробляється проект пам'ятника на міжнародному військовому кладовищі в Страсбурзі, де поховано понад 2 тис. воїнів, які загинули під час Першої та Другої світових воєн. На місці загибелі 30 тис. радянських військовополонених в концтаборі “Далум” (г. Папинбург, Німеччина) планується створити спеціальний пам'ятний знак, а також планується спорудити церкву на центральному військовому кладовищі в Бухаресті (Румунія), реставрувати військові кладовища у Фінляндії і Порт-Артурі (КНР)³⁷. Російський уряд надає кошти на реставрацію військових кладовищ у ближньому зарубіжжі. Так, в м. Тарту (Естонія) у 2003 р. на кладовищі Рааді відремонтований та поновлений меморіал радянських воїнів, встановлений на місці їх поховання³⁸.

Таким чином, сучасні концептуальні положення вилучають пам'ятки історії та культури з-під впливу будь-яких ідеологічних факторів. Ідея гуманістичного світосприйняття з превалюванням загальнолюдських цінностей повинна опанувати суспільствами різних країн. Рештки минулих епох відтворюють історію розвитку суспільства і мають своє виключне право на існування незалежно від змін в політичних оцінках того чи іншого історичного етапу.

Примітки:

¹ Глава российского МИДА отвечает на парламентский запрос. – http://www.rg.ru/oficial/from_min/gd/332.htm.

² Память о совместной борьбе. – Варшава, 1989. – С. 269–278.

³ *Божинов Воин*. Защитата на националджната независимост на България 1944–1947. – София, 1962. – С. 26.

⁴ *Израэлян В.Л.* Антигитлеровская коалиция,. – М., 1964; <http://wh.unesco.ru>

⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов – Т. 1–3. – М., 1965; Страны и народы. Зарубежная Европа. Западная Европа. – М., 1980. – С. 309.

⁶ *Кудрявцев В.В.* Прокурор Украины Роман Андреевич Руденко – главный обвинитель от СССР на Нюрнбергском процессе// Нюрнбергский процесс история и современность. Доклады и сообщения.

⁷ *Смирнова Н.А.* Нюрнбергский процесс и послевоенная Германия // Нюрнбергский процесс история и современность. Доклады и сообщения.

⁸ Память о совместной борьбе. – Варшава, 1989. – С. 142–146.

⁹ Там само.

¹⁰ “Подвиг народа”. Памятники Великой Отечественной войны. Составление и общая редакция книги В. А. Голикова. Москва. Издательство политической литературы. 1984.

¹¹ История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 8. – С. 524.

¹² Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М., 1980. – С. 192.

¹³ Там само. – С. 231.

¹⁴ Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 3. – К., 1980. – С. 121.

¹⁵ “Подвиг народа”. Памятники Великой Отечественной войны. – М., 1984.

¹⁶ <http://www.analitik.org.ua/current-comment/social/>.

¹⁷ В столице Австрии состоялись возложения венков и цветов на советских военных мемориалах. – М.: РИА “Новости”, 2001; “Подвиг народа”. Памятники Великой Отечественной войны. – М., 1984.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Глава российского МИДА отвечает на парламентский запрос http://www.rg.ru/oficial/from_min/gd/332.htm.

²⁰ Белградская операция. – М., 1964; “Подвиг народа” Памятники Великой Отечественной войны. – М., 1984.

²¹ Югославия. Фотоальбом. – М., 1986. – С. 5–7.

²² *Костельник Вл.* Под Червону Заставу. Хроніка о участвованю Руснацох – Українцох у народноосшлебодительной борби Югославиі. – Нови Сад, 1971.

²³ В столице Австрии состоялись возложения венков и цветов на советских военных мемориалах. – М.:РИА “Новости”, 2001.

²⁴ “Подвиг народа”. Памятники Великой Отечественной войны. – М., 1984.

²⁵ Память о совместной борьбе. – Варшава, 1989 – С. 296–299.

²⁶ История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 8. – С. 538–539.

²⁷ О захоронениях советских воинов за рубежом. <http://www.analitik.org.ua/current-comment/social/>.

²⁸ Глава российского МИДА отвечает на парламентский запрос http://www.rg.ru/oficial/from_min/gd/332.htm.

²⁹ Там само.

³⁰ История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 8. – С. 550.

³¹ Память о совместной борьбе. – Варшава, 1989 – С. 301.

³² Советские люди в освободительной борьбе югославского народа. 1941–1945 гг. Воспоминания. Документы. Материалы. – М., 1973. – С. 27.

³³ Там само. – С. 33.

³⁴ Там само. – М., 1973. – С. 28.

³⁵ История Украинской ССР. – К., 1984. – Т. 8. – С. 535.

³⁶ *Riedlmayer A.* Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Gerze-govsna, 1992–1996. – Cambridge, 2002.

³⁷ <http://www.pobeda-60.ru/main.php?trid=3022>.

³⁸ <http://pln.ru/neighbours/9538.html>.